

СОЦІАЛЬНА СИСТЕМА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ПОСТУПІВ ВІД МИНУЛОГО ДО СУЧАСНОСТІ

Проаналізовано засади та концептуальні основи формування соціальної системи забезпечення населення України. Досліджено її історичний генезис в контексті переходу від командної економіки до ринкової. Розглянуто потребу оптимізації соціальної системи забезпечення для виконання поставлених задач щодо реформування економіки України відповідно до потреб сьогодення.

Ключові слова: соціальна система забезпечення населення, соціальна допомога, соціальне страхування, пільга, субсидія, бюджет.

FILIPCHUK V. R.
Khmelnitsky National University

THE SOCIAL SYSTEM OF PROVIDING THE POPULATION OF UKRAINE IN THE CONTEXT OF CONCESSIONS FROM THE PAST TO THE PRESENT

Analyzes the principles and conceptual foundations of the social system of providing the population of Ukraine. Investigate its historical Genesis in the context of transition from a command economy to a market economy. The necessity of optimization of social system support to execute tasks on reforming of economy of Ukraine in accordance with the needs of today. Thus, the social security system of the population is a system of social relations, designed to meet the material needs of individuals from special funds through individual form of distribution, instead of a remuneration or as a Supplement to it in the cases provided for by law, subject to the seniority of the citizens or social factors or without regard to these circumstances. The essence of social security is the activity of the state concerning providing the person is guaranteed the minimum means of livelihood to secure an adequate standard of living in the conditions of command-administrative economy to the market conditions.

Keywords: social security system of the population, social assistance, social insurance, allowance, subsidy budget.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Соціальне забезпечення у будь-якій державі є найважливішою складовою добробуту громадян. Воно демонструє готовність держави дотримуватись принципів гуманізму щодо тих, хто віддав суспільству свої працю, інтелект, здоров'я.

Україна, прагнучи інтегруватися до європейського простору та будуючи власну стратегію розвитку, має чітко усвідомлювати як свої можливості, так і історичні передумови гальмівних рухів, що беруть свої витоки з часів СРСР.

Сьогодні Україна перебуває у надто складних умовах (військові події на Сході, погіршення економічної ситуації, значна соціальна напруга), які суттєво ускладнюють можливості реалізації повного комплексу системи соціального забезпечення та формують поле її невизначеності. У зв'язку з цим особливої актуальності набувають дослідження, які спрямовані на створення наукового підґрунтя для розроблення та реалізації дієвої системи соціального захисту населення з врахуванням історичного поступу.

Аналіз досліджень та публікацій. Серед класиків економічної науки, котрі досліджували проблеми еволюції системи соціального захисту населення і розвитку економічного інструментарію його аналізу, варто виокремити А. Сміта, Д. Рікардо, К. Маркса, А. Маршала, Дж. Кейнса, А. Пігу, М. Лоренца, Т. Веблена, Ф. Гайєка, М. Фрідмана, Дж. Бьюкенена, А. Мюллер-Армака, В. Ойкена, П. Спікера, Р. Тітмуса та ін.

Проблеми розвитку системи соціального захисту відображені у працях вітчизняних учених-економістів Н. Абакумової, Н. Борецької, В. Гейця, В. Гетьмана, О. Гупала, К. Дідківської, О. Длугопольського, Ю. Килимника, Е. Лібанової, І. Рудкевич, І. Сироти, А. Сіленко, А. Халецької, П. Шевчука та ін.

Виділення невирішених раніше частин проблеми. Аналіз останніх наукових праць та публікацій, вказує на недостатнє звернення уваги щодо передумов формування соціальної системи забезпечення населення України в історичному контексті, а теперішній її стан засвідчує необхідність детальнішого аналізу й надання конкретних пропозицій щодо вдосконалення наявної системи у найближчій перспективі.

Постановка завдання. Дослідити соціальну систему забезпечення населення України в контексті поступу від СРСР до сучасності, встановити її сучасні риси та розглянути доцільність реформування.

Виклад основного матеріалу дослідження. Формування чинної системи соціального захисту пов'язане із набуттям Україною незалежності і переходом від командно-адміністративної економічної системи до ринкової. Поняття «соціальний захист» прийшло на зміну поняттю «соціальне забезпечення», яким у радянський період історії позначали сукупність державних заходів, пов'язаних із забезпеченням громадян в старості та у разі непрацездатності, з піклуванням про дітей, з медичним обслуговуванням та лікуванням. Фінансувалось соціальне забезпечення із суспільних фондів споживання, через які забезпечувалась безоплатна освіта, допомоги, пенсії, стипендії студентам, оплата щорічних відпусток,

оплата путівок у санаторії та будинки відпочинку, безоплатна медична допомога, утримання дітей у дошкільних закладах та ряд інших виплат та пільг.

Право на матеріальне забезпечення в старості та у разі непрацездатності було передбачене ст.120 Конституції СРСР як гарантована державою рівна та однакова для всіх громадян можливість при настанні старості, інвалідності та в інших, передбачених законодавством випадках, користуватись певними видами забезпечення та обслуговування. Фінансовою основою соціального забезпечення був фонд суспільного споживання – частина фонду споживання національного доходу, яка спрямовувалась на забезпечення безоплатної освіти та підвищення кваліфікації, допомоги, пенсії, стипендії, безоплатних та за пільговими цінами путівок у санаторії та будинки відпочинку, безоплатної медичної допомоги, утримання дітей у дитячих дошкільних закладах та низки інших виплат і пільг. Загальна сума всіх виплат та пільг із суспільних фондів споживання у період з 1980 по 1990 роки складала 11-12% від обсягу валового суспільного продукту [1, с. 2013].

Основні види допомоги, що існували у радянський період напередодні розпаду СРСР: оплачувана відпустка по вагітності та пологах – 112 календарних днів; частково оплачувана відпустка до досягнення дитиною одного року та неоплачувана (зі збереженням місця роботи та трудового стажу) до досягнення двох років; допомога по народженню дитини; допомога на дітей із малозабезпечених сімей (право на отримання такої допомоги мала сім'я, сукупний дохід якої на одну особу не перевищував 50 руб. на місяць (розмір мінімального споживчого кошику на той час становив 35 руб.); допомога самотнім матерям. Багатодітні сім'ї, які мали трьох або більше дітей, мали першочергове право на влаштування дітей у дошкільні заклади, на отримання житла, таким сім'ям були також встановлені пільги з прибуткового податку. Жінки, які народили п'ять і більше дітей та які виховали їх до восьмирічного віку, мали пільгове право на пенсію за віком [2, с. 25].

Допомога з тимчасової непрацездатності, від профзахворювання, ушкодження на виробництві була встановлена у розмірі 100% заробітку. Лікарняні листи (з тимчасової непрацездатності) також оплачувалися на 100% для працівників, стаж роботи яких перевищував вісім років. Утримання дітей в дитячих дошкільних закладах майже на 80% фінансувала держава. Діяла державна система безоплатного надання житла. Держава дотувала ціни на багато товарів, особливо дитячого асортименту, а також житлові та комунальні послуги. Існування явищ безробіття та бідності не визнавалось, і тому не були передбачені відповідні види допомоги.

Отже, поняття «соціальне забезпечення», сформоване у радянський період, мало чіткі ознаки цього періоду. Соціальне забезпечення віддзеркалило ідеологію державного патерналізму та всеосяжного піклування. Організаційно функцію державного піклування здійснювали органи соціального забезпечення, діяльність яких відповідала централізовано-плановій економіці та адміністративно-командній системі управління.

Наприкінці 1980-х років початок реформ призвів до фактичної ліквідації централізованої економіки, а разом з тим постраждала і централізована система соціального захисту. Важка економічна ситуація на більшості підприємств сприяла фактичному руйнуванню відповідної відомчої системи. Практично припинила своє існування система безоплатного розподілу житла.

Починаючи з 1991 р. Україна як незалежна держава починає формувати власну законодавчу базу соціального захисту. В цей період, держава, прагнучи захистити населення від бідності, ухвалює ряд законів, які жодним чином не враховують економічні реалії та виглядають навіть більш щедрими у порівнянні з тими, що існували раніше. Проте забезпечення їх виконання в умовах економічної кризи стає все більш проблематичним. Найбільш значимими подіями у процесі формування нової системи соціального захисту (у відповідності до ринкових економічних умов) були: прийняття програми житлових субсидій (1996), допомоги малозабезпеченим сім'ям (2000), а також формування системи державного соціального страхування [5, с. 115].

У 2000 р. ухвалено Закон про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям [3]. Згідно з його положеннями впроваджено другу адресну програму (після програми житлових субсидій), надання підтримки за якою залежить від доходу сім'ї та передбачає його перевірку. У законі зазначено, що він «спрямований на реалізацію конституційних гарантій права громадян на соціальний захист – забезпечення рівня життя не нижчого від прожиткового мінімуму». Розмір прожиткового мінімуму щорічно встановлюється Законом про Державний бюджет. У табл. 1 наведено значення прожиткового мінімуму з 2004 до 2015 р.

Проте через нестачу коштів, щорічно встановлюється «межа забезпечення прожиткового мінімуму», яка застосовується для розрахунку розміру допомоги як різниця між рівнем забезпечення прожиткового мінімуму для сім'ї та її середньомісячним сукупним доходом, але цей розмір не може бути більшим ніж 75% від рівня забезпечення прожиткового мінімуму для сім'ї.

Система державного соціального страхування формувалась протягом 1998–2003 рр. Була створена відповідна законодавча база та сформовано чотири види загальнообов'язкового соціального страхування. Серія виборчих кампаній (2004–2006 рр.), яка супроводжувалась підвищеними обіцянками, спровокувала прийняття додаткових соціальних зобов'язань, серед яких підвищення розмірів пенсій, впровадження пільг для категорії «діти війни», багатократне підвищення розміру допомоги по народженню. У зв'язку з цим у

2004 р. обсяг видатків державного консолідованого бюджету на соціальний захист збільшився у 2,6 разу [6, с. 78].

Таблиця 1

Динаміка мінімальної заробітної плати та прожиткового мінімуму [4]

Рік	Мінімальна заробітна плата, грн.	Прожитковий мінімум, грн.	Темп зростання прожиткового мінімуму до відповідного періоду попереднього року, %	Відношення мінімальної заробітної плати до прожиткового мінімуму, %
2004	237	362	-	91
2005	310	423	117	73
2006	375	465	110	81
2007	460	492	106	94
2008	605	592	120	102
2009	744	695	117	107
2010	922	839	121	110
2011	1004	934	111	108
2012	1118	1095	117	102
2013	1147	1108	101	104
2014	1218	1176	106	104
2015	1218	1176	100	104

Реформування суспільства у пострадянський період не могло не торкнутися системи соціального забезпечення. Найбільш принципові ідеологічні зміни, які відбулись за цей час, – відмова від державного патерналізму та всеосяжного піклування. Їх замінив принцип державного соціального захисту, який базується на двох основних складових: державному соціальному страхуванні та державній соціальній допомозі. Зникають фонди суспільного споживання, які складали фінансову основу соціального забезпечення, натомість виникають нові суб'єкти – фонди соціального страхування (від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань; через тимчасову непрацездатність; на випадок безробіття та пенсійний). Фінансове забезпечення набуло рис обов'язкових страхових внесків, збільшилась роль роботодавців та працівників у матеріальному забезпеченні застрахованих, бюджети державних фондів соціального страхування були відокремлені від державного бюджету. У системі соціальної допомоги впроваджено адресні види допомоги (надання та розміри яких залежать від рівня доходу сім'ї). Відійшли у минуле органи соціального забезпечення, замінені органами соціального захисту, які стали виконувати інші функції.

Загальна схема системи соціального захисту в Україні складається з двох основних частин (в залежності від джерел формування коштів на їх забезпечення): 1) загальнообов'язкове державне соціальне страхування, яке формується через здійснення внесків роботодавців та громадян, які працюють, у відповідні фонди соціального страхування; 2) система соціальної підтримки (допомоги, пільги, субсидії, соціальні послуги), яка в основному формується шляхом оподаткування та фінансується з державного бюджету (рис. 1). Недержавний сектор у системі соціального захисту України представлений мало.

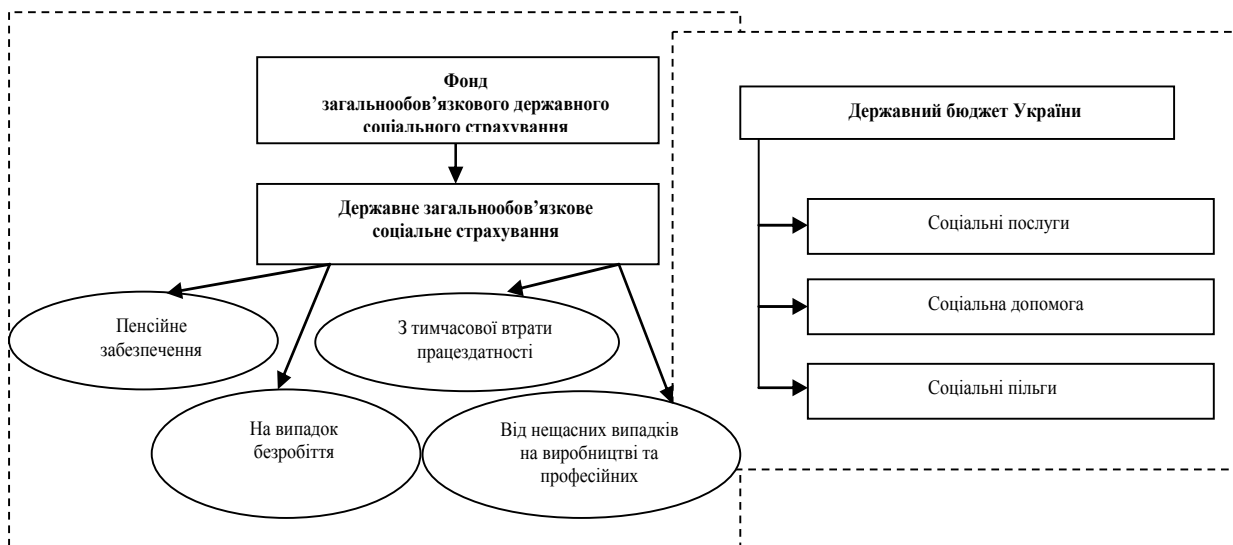

Рис. 1. Загальна схема системи соціального захисту в Україні [3, с. 111]

Загальні видатки на соціальний захист (за методологією європейської системи інтегрованої статистики соціального захисту) у 2014 р. склали близько 25% ВВП. Державні видатки на соціальний захист та соціальне забезпечення, визначені за національною методологією, за період з 1996 р. до 2014 р. зросли від 5 до 10% розміру ВВП та від 12 до 28,7% від суми видатків Державного бюджету України. Максимальне значення за вказаний період спостерігалось у 2014 р. [4].

Видатки на соціальний захист та соціальне забезпечення складають близько 26% загальних видатків місцевих бюджетів та 29% зведеного бюджету (табл. 2). У структурі видатків місцевих бюджетів на соціальний захист та соціальне забезпечення найбільшу частку складають видатки на соціальний захист сім'ї, дітей та молоді (левова частку складають допомоги сім'ям з дітьми). Основним напрямом використання коштів соціального захисту у зведеному бюджеті є захист пенсіонерів [6, с. 79].

Таблиця 2

Частка видатків на соціальний захист та соціальне забезпечення у місцевих та зведеному бюджеті України у 2011-2014 рр. [4]

Видатки на соціальний захист та соціальне забезпечення, %	2011	2012	2013	2014
У загальних видатках місцевих бюджетів	22,1	23,2	22,5	25,7
У видатках зведеного бюджету	27,6	25,0	25,4	28,6

Аналізуючи динаміку соціальних видатків, варто відмітити, що 2015 р. мав значно змінити тенденції, які спостерігалися раніше. Події 2015 р. вимусили уряд України коригувати встановлені раніше державні видатки. У березні 2015 р. з метою збалансування бюджету та необхідності жорсткої економії державних коштів були внесені зміни до Закону про Державний бюджет України, які враховували оновлений прогноз, погоджений з Міжнародним валютним фондом. Змінами було передбачено зменшення доходів державного бюджету на 22,4 млрд. У липні 2015 р. Верховною Радою України прийняті нові зміни до бюджету, що відобразили коригування фіскальної політики відповідно до нових домовленостей, досягнутих з МВФ.

Зокрема, було збільшено видатки на обороноздатність на 9,1 млрд грн, на відновлення інфраструктури східних регіонів – на 1,9 млрд грн за рахунок зменшення видатків соціальних фондів, на підтримання вугільної галузі, скорочення державного фонду регіонального розвитку та інших. У 2015 році очікується подальше значне скорочення видатків бюджету, більшу частину якого становлять видатки на соціальну сферу. Зокрема, планується скоротити пенсії тим пенсіонерам, які працюють, фонди соціального страхування, деякі види допомоги, а також видатки на охорону здоров'я та освіту [4].

Висновки. Таким чином, підсумовуючи вищевикладене, зазначимо, що соціальна система забезпечення населення – це система суспільних відносин, призначена для задоволення матеріальних потреб громадян із спеціальних фондів через індивідуальну форму розподілу, замість оплати праці чи як доповнення до неї у випадках, передбачених законодавством, з урахуванням трудового стажу громадян чи соціального фактора або без урахування цих обставин. Суттю соціального забезпечення є діяльність держави щодо надання особі гарантованого законом мінімуму засобів до існування для забезпечення достатнього рівня життя як в умовах командно-адміністративної економіки, так і в умовах ринку.

Література

1. Герасименко Г.В. Концепція соціальної держави: еволюція наукових поглядів і сучасні виклики / Г.В. Герасименко // Вісник Хмельницького національного університету. Серія «Економічні науки». – 2012. – № 3. – Т. 1. – С. 202–205.
2. Лібанова Е.М. Модернізація економіки України в контексті соціальних викликів / Е.М. Лібанова // Демографія та соціальна економіка. – 2011. – № 1(15). – С. 24–38.
3. Новий курс: реформи в Україні. 2010–2015. Національна доповідь / за заг. ред. В.М. Гейця [та ін.]. – К. : НВЦ НБУВ, 2010. – 232 с.
4. Офіційний сайт Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.idss.org.ua/>
5. Рівень життя населення України : колективна монографія / за ред. Л.М. Черенко ; НАН України. Інститут демографії та соціальних досліджень, Державний комітет статистики України. – К. : ТОВ «Видавництво «Консультант», 2006. – 428 с.
6. Українське суспільство 1992–2015. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Ін-т соціології НАНУ, 2016. – 660 с.

Надійшла 14.11.2016; рецензент: д. е. н. Васильківський Д. М.